

УДК 929.6(477)(091)

Ящук А. В.,
студент історичного факультету, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), ayashuk4@gmail.com

**МІСЬКА ГЕРАЛЬДИКА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
У ПРОЕКТАХ УПРАВЛІННЯ У СПРАВАХ АРХІТЕКТУРИ
1946–1947 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДАВО УКРАЇНИ)**

На основі архівних документів Управління з питань архітектури при Раді Міністрів УРСР, розглянуто геральдичні проекти 1946–1947 рр. Виявлено, що пробудження інтересу до міської геральдики припадає на перші післявоєнні роки. Цей інтерес базувався не на символічному значенні гербів, а більшою мірою на їх естетичних якостях. Розглянуто процес підготовки дослідниками Державного інституту проектування міст наукової основи для відродження в радянській Україні міських гербів, зокрема: збір інформації, її теоретичне узагальнення та створення правил, за якими мали розроблятися нові герби. Виконано порівняльну характеристику з принципами, прийнятими у міській геральдиці Російської імперії та виявлено між ними спільні риси.

Ключові слова: геральдика, міська геральдика, герб, герботворення, УРСР.

Дослідження міської геральдики України неможливе без розгляду її минулого. У процесі сучасного герботворення продовжує використовуватись (переважно методом від супротивного) набутий за радянського періоду досвід. Тим важливішим видається потреба розібрати витоки радянської міської геральдики в Україні. Це допоможе визначити: чи були інші шляхи її розвитку? Тому ми ставимо завдання визначити мету роботи Управління у справах архітектури, напрям здійснених пошуків та результати цієї роботи для розвитку української міської геральдики.

Для розгляду проблеми нами вперше були широко використані архівні матеріали фонду 4906 ЦДАВО України. Це кілька справ, що відносяться до 1946–1947 рр. До них відносяться, зокрема, річні звіти Державного інституту проектування міст «Гипроград» («Діпромiст») за 1946 р. [10] та самого Управління з питань архітектури за 1947 р. [9]; виконана у «Діпромiсті» проектна робота «Історичні герби міст України» [11] та зібрані для її підготовки матеріали [8]. Ці документи разом з листом до художника-графіка А. Х. Середи [4], що зберігається у фонді Інституту рукопису НБУ імені Вернадського, творять джерельний комплекс дослідження.

Поки що дослідження радянської герботворчості носить доволі обмежений характер. Попри це, деякою мірою, увагу дослідників привернули і геральдичні розробки Управління з питань архітектури за 1946–1947 рр. До цих розробок належать повідомлення Ю. К. Савчука на П'ятій науковій геральдичній конференції (Львів, 10–11 листопада 1995 року) «Неопублікований рукопис «Очерки истории городской геральдики на Украине» та його місце в історіографічній спадщині» [7, с. 57–58] та стаття А. Б. Гречило у збірці «Україна в минулому» «Документи про складання ескізів гербів міст Української РСР у повоєнний час» [1, с. 214–216]. Обидві публікації носять джерелознавчий характер, оскільки спрямовані на донесення інформації про існування незалучених до наукового використання джерел. Повідомлення Ю. Савчука має форму короткої характеристики документа, а стаття А. Гречило загалом є публікацією джерела. Разом, інформація розкрита дослідниками пізніше була вміщена у монографії останнього – «Українська міська геральдика». Зрештою, дослідження спроби радянської влади у 1946–1947 рр. відновити міські герби наразі носять лише джерелознавчий характер.

Так, існує висунута А. Гречило гіпотеза, стосовно походження ідеї повернення міських гербів для радянської України. Він вважав це одним з наслідків Другої світової війни – ознайомлення з геральдичними традиціями європейських країн, використання місцевих гербів під час німецької окупації [2, с. 124]. Здається логічним додати до цієї гіпотези ще один елемент. Протягом 1939–1940 рр. до складу УРСР, шляхом поділу Польщі та анексії частини Румунії, були приєднані українські землі Галичини, Волині, Буковини та Бессарабії. На теренах цих держав, на відміну від СРСР, продовжували використовуватись міські герби. Наприклад, у Польщі, протягом 1936–1939 рр. були прийняті знаки для 104 міст (1/6 від усіх міських поселень Польщі), серед яких було чимало міст Західної України (наприклад: Львів, Галич, Станіслав, Володимир, Дубно, Коломия, Ковель, Золочів та ін.) [1, с. 117–118]. Так само і в Румунії було створено Геральдичну консультативну комісію при МВС, що займалась створенням гербів для міст (муніципій) та повітів (цинутів), серед яких були також і міста Північної Буковини, Хотинщини та Бессарабії [1, с. 119]. Можливо, що приєднання земель з несхожим укладом життя також могло вплинути на мотивацію радянських керівників. До певного моменту приклад використання міської геральдики залишався не актуальним для них, проте він також міг наштовхнути на «перейняття досвіду» для посилення радянського патріотизму, як елемента державної ідеології.

Відомо, що у березні 1946 р. Управління по справах архітектури розпочало пошук інформації щодо історичних гербів українських міст, яка мала бути потрібна для подальшої розробки нових гербів. Робота отримала назву «Історичні герби міст України» і мала стати першим етапом у підготовці нових гербів. Прикметно, що герби у програмі визначались як «архітектурно-художні емблеми». За програмою експертно-проектної роботи ставилось три основних завдання, виконання яких передбачалось впродовж 2 місяців: 1) збір, систематизація та вивчення матеріалів, що характеризують історичні герби міст із залученням консультацій істориків та мистецтвознавців; 2) створення художньої репродукції відібраних історичних гербів у фарбах (по одній на місто, розміром 30x40 см.); 3) підготовка пояснювальної роботи «Основи гербознавства міст України» на 1,5 умовно-друкованих аркуші [8, арк. 75].

Ця програма була підписана і запроваджена начальником науково-дослідного відділу «Діпромiста» Артемчуком. Уже в березні, відповідно до першого пункту, почався збір матеріалів. До начальників обласних відділів у справах архітектури та головних архітекторів обласних міст було розіслано відповідні запити, де просили надати відомості стосовно існування у міст області історичних гербів та надіслати їх зображення. Такий запит мав форму відношення, під №083 від 15 березня 1946 р. та підкріплений підписом заступника начальника управління тов. І. І. Малоземова. Вже на початку наступного місяця почали надходити відповіді. У якості відповіді на запит надсилались фотознімки та малюнки історичних гербів, знайдені на місцях. Так, наприклад, начальник Дніпропетровського обласного відділу у справах архітектури П. Шевченко від 4 квітня надіслав кілька міських гербів колишньої Катеринославської губернії [8, арк. 46], які за зовнішнім виглядом представляють собою зняті копії з гербовника Вінклера

1900 р. (герби міст Катеринослава, Олександрівська, Бахмута, Верхньодніпровська, Маріуполя, Новомосковки, Павлограда та Слов'яносербська) та гербівника 1880 р. (герб Катеринославської губернії). Характер джерела походження матеріалу очевидний, оскільки зображення виконані через копіювальний папір, а зміст і зовнішній вигляд зображень гербів і опису до них мають ідентичний вигляд відповідно до названих видань. Відповіді на лист №083 надходили не лише з обласних, але й з міських архітектурних управлінь. Іноді їх зміст різнився між собою. Так з Луганської області надійшло дві відповіді – від начальника обласного управління та від головного архітектора Ворошиловграда – стосовно одного й того ж герба обласного центру. Різниця між відповідями (обидві містили стислу відповідь та зображення герба) полягала у тому, що одна з них містила фото [8, арк. 32], а інша – прокреслений малюнок [8, арк. 31], який разом з пояснювальною запискою оцінювався оголошеною вартістю в 100 р. [8, арк. 33].

Розлога відповідь надійшла також з Херсону, у якій окрім прокресленого зображення та супровідної записки містився також витяг з Повного зібрання законів Російської імперії про надання у 1803 р. місту Херсону герба [8, арк. 34, 35, 63].

Усі отримані таким чином матеріали склали окрему справу 089^а «Копии гербов городов Украинской УССР». У резолюціях на отриманих з місць відповідях вона фігурує як «Папка гербов» або «Дело о гербах». Спираючись на ці матеріали, дослідники «Діпромiста» перейшли до пунктів програми – репродукції історичних гербів та складення пояснювального тексту до них. За звітом «Діпромiста» за 1946 р. був підготовлений «Нарис історії міської геральдики в Україні», на 32 сторінки з доданими до нього репродукціями 73 історичних гербів. Автором тексту значиться С. М. Земцов, художники – Андрєєнко Н. В., Тарасенко Є. Н. та Івашенко П. І. [10, арк. 11].

Нарис поділений на сім частин, які коротко і влучно охарактеризував Ю. Савчук. Перший присвячений викладу загальних положень, зокрема історії геральдики; у II – V частинах дослідник простежує генезу міської геральдики в Україні. Він доходить висновку, що її слід шукати в аналізі печаток великих удільних князів. Наступний етап пов'язаний з запровадженням міського самоврядування на основі магдебурзького права. На наукову об'єктивність та сміливість автора вказують твердження про глибшу історичну традицію української міської геральдики у порівнянні з російською. VI розділ займають основні теорії герботворення, а VII – містить конкретні пропозиції автора щодо впровадження та функціонування радянської емблематики [7, с. 57–58].

Для нас найбільш цікавим є останній, VII розділ, у якому описується місце та можливості герба у радянські часи, або за словами автора «в епоху бурного переустройства старого мира на новый, социалистический порядок» [11, арк. 49зв]. Земцов вказує на ідеологічну цінність існування міських гербів, які у стислій і художньо насиченій формі будуть уособлювати образ міста серед радянських громадян та сприятимуть підтриманню патріотичних почуттів: «необходимо ... озаглавить ведущие города нашей республики торжественными и четкими гербами, которые говорили бы каждому сердцу советского патриота чем славен его город и еще больше поднимали его патриотическое чувство любви к родному

городу и стране» [11, арк. 51]. Тематику для зображених у гербах символів можуть бути роль міста у перемозі над гітлерівцями (тут особливо підкреслена роль міст-героїв), пам'ятні епізоди минулого (напр. перемога над шведами – для Полтави, «Київ – мати міст руських» тощо) та досягнення сучасності (напр. для Харкова такою темою може стати його індустріальна потужність) тощо [11, арк. 51зв]. При цьому коло можливих тем для складення міського герба явно не обмежується цим переліком, ці пропозиції можна вважати такими, що здались найбільш очевидними самому автору.

Насамкінець автор вносить кілька пропозицій можливого застосування нових радянських гербів містами. Він пропонує використовувати його при плануванні міської забудови на основних, особливо офіційних спорудах, використовувати герб у повсякденному житті міста, у офіційних документах та пресі:

«Город, получивший в «жалованной» грамоте свой герб выбивает его на здании Городского Совета, герб встречает приезжего на фронтонах вокзала, пристани, театра, помещается на трамваях, автобусах и такси, создает лицо городу и облегчает городской обиход, войдя составной частью в городскую печать и деловую переписку городских организаций» [11, арк. 51зв].

Ще однією сферою практичного застосування гербів автор вважає його включення до нагород. Оскільки герб буде частиною міського життя, то логічним висновком буде його використання у заохоченні соцзмагання та праці городян у відбудові рідного міста: «Граждане города своим трудом восстановившие его и в этом труде проявившие доблесть и беззаветность помещаются на Доску Почета и в торжественной обстановке им вручается для ношения на груди Гербовой Знак Города» [11, арк. 51зв].

Характерно, що згадана Земцовим «жалувана грамота» місту, як форма отримання герба, вказує на перейняття імперської геральдичної традиції. У Російській імперії процедура затвердження герба обов'язково проходила через надсилання до міста готового кольорового малюнку герба разом з дарчою грамотою, де перераховувались надані місту права та привілеї [2, с. 74]. Саме з цієї причини грамота на підтвердження права на герб отримала назву жалуваної, бо надавалась імператором.

Можна впевнено стверджувати, що прикінцеві побажання автора були на часі. Це було пов'язано з тим, що проектна робота дослідження історичних гербів очевидно слугувала першим кроком у спробі повернення радянською владою міської геральдики. Підтвердженням цьому служить той факт, що у наступному, 1947 р. цим же Управлінням у справах архітектури було розроблено ще одну геральдичну тему: «Проекты советских гербов городов Украины». Згідно короткого опису змісту роботи у звіті, вона містила варіанти радянських гербів для деяких міст України, що представляли собою 16 кольорових планшетів із зображеннями пропонованих гербів; роботу виконали арх. Малоземов І. І. та худ. Ейсмонт Н. Г. [9, арк. 78].

Нажаль знайти сам проект не вдалось. Деяке уявлення про його наповнення може дати інший документ, знайдений А. Гречило серед паперів відомого тогочасного українського художника і графіка Антона Хомича Середи. Зокрема вдалось знайти машинописне завдання скласти ескізи гербів міст УРСР. Цей невеликий документ представляє короткий план централізованого

створення міських гербів за єдиним зразком. Він також походить з Управління у справах архітектури при Раді міністрів УРСР, оскільки під завданням мав стояти підпис заступника начальника цієї установи (вже знайомого нам Малоземова І. І.). Підпис на ньому не стоїть, проте на звороті є написи, зроблені самим Середою (їх загальний зміст у тому, що він можливо не встигне зробити завдання у зазначений строк [4, арк. 1зв]).

Запропонована система доволі проста і лаконічна (можливо саме тому, що перед нами лише проект). Основний її зміст містить другий пункт:

«2. В состав герба города должно входить:

а) щит единой формы для всех городов;

б) эмблема города, связанная со значительными историческими событиями данного города или его ролью в Великой Отечественной войне, или его народно-хозяйственным значением.

Эмблема города должна быть лаконична, не перегружена символическими элементами.

в) в состав герба столицы Украины – г. Киева включается государственный герб Украины. Кроме того, щит обрамляется венком из лавровых и дубовых веток или другими деталями по предпочтению автора.

г) щит города областного центра обрамляется венком из лавровых или дубовых веток или другими деталями по предпочтению автора.

д) щит города областного подчинения остается без обрамления.

е) в герб города-героя – Одессы должен быть вkomпонован орденский значок, а венки должны быть перевиты орденской лентой» [4, арк. 1].

Головним критерієм для розміру та щитового оточення герба було взято статус міста в адміністративно-територіальному поділі Української РСР (внутрішньощитового наповнення, тобто головних елементів герба ця класифікація не зачіпала). При цьому для міст Києва та Одеси робились винятки із загальної схеми, що пояснювалось також їх статусом – вони виділялись положенням міст-героїв (Крим на 1947 р. не входив до складу УРСР) та столичним положенням для Києва зокрема.

Позащитові прикраси класифікувались відповідно до адміністративного положення міста. Найпишніше прикрашався герб Києва – як столиці республіки. Він мав обрамлятися дубовим та лавровим гіллям, що ніби підкреслювало його найвищий статус. Виходячи з таких мотивів, серед усіх значень, що їх носять дуб та лавр у геральдиці, дубове гілля мало символізувати силу [6, с. 147], а лаврове – славу [6, с. 227]. При цьому поєднання лаврового та дубового гілля могло навіть мати деякий зв'язок із зовнішніми прикрасами великого державного герба Російської імперії (додаткове підкреслення величі такою відсилкою до минулого) [6, с. 149].

Герби обласних центрів прикрашались лавровим або дубовим гіллям, для гербів міст обласного підпорядкування взагалі не передбачалось позащитових прикрас. Для Одеси завданням було окремо передбачено (щоб підкреслити статус міста-героя) перевити гілля, що оточує герб орденською стрічкою. Оразу впадає у вічі, що дана система містить елементи наслідування у попередньої імперської. Так система класифікації позащитових прикрас відповідно до адміністративного положення міста найбільш яскраво представлена у розроблених Бернгардом Кьоне правилах для створення міських гербів. Щоправда,

у нього основним елементом, що вказував на статус міста були не вінки, а міські корони, що видно з прийнятого імператором положення [5, с. 580–581]. Але основний принцип градації відповідно до адміністративного положення (який несуттєвий для міського герба, бо він має підкреслювати самостійність громади, а не її положення у державній системі) зберігається і тут.

Завдання містить також кілька умовних критеріїв заповнення щитового простору (тобто ідей для підбору символічного наповнення герба). Основних серед них три: значні історичні події, пов'язані з минулим міста, його роль у Другій світовій війні та значення міста у народному господарстві. Ці критерії здаються дуже подібними до висунутих Земцовим (описані вище), ймовірно вони і були запропоновані на основі його висновку. Окремі винятки завдання передбачає лише у випадку Києва та Одеси. Для Києва пропонується включити до щита державний герб УРСР, для Одеси – орденський значок Героя Радянського Союзу.

Загалом відповідно до цього завдання потрібно було скласти ескізи гербів для Києва, Одеси та решти обласних центрів УРСР (відповідно до першого пункту) – обов'язково; також для міст обласного підпорядкування, що впливало з подальшого тексту, було також бажано. Всього, за підрахунком А. Гречило, художнику потрібно було скласти 82 малюнки [2, с. 124]. Не дивно, що Антон Хомич мав сумніви, що точно встигне виконати весь обсяг робіт у визначений строк.

Пропозиції ж щодо подальшого використання нових радянських гербів, які виклав С. М. Земцов у проектній роботі 1947 р., вийшли тільки у 1961 р. невеликою статтею у журналі «Декоративне мистецтво СРСР», у якій він пропонував свою точку зору до питання відродження і використання гербів міст. У такій формі найбільш актуальна частина проектної роботи потрапила на розгляд ширшої публіки, аніж працівники Управління з питань архітектури [3, с. 5]. Стаття супроводжується рядом пропонуваних автором малюнків гербів для різних міст СРСР (які, однак, не підписані), які гіпотетично, можуть представляти розробки 1947 р.

Не зважаючи на значну роботу, проведена Управлінням у справах архітектури по геральдичній темі, практичних наслідків вона, фактично, не мала. Напрацьовані дослідниками з «Діпромiста» матеріали залишились невикористаними, а українські міста до 1960-х років так і не мали власних гербів. Той факт, що такі спроби були, залишився майже виключно серед архівних матеріалів, наприклад у переліку виконаних «Діпромiстом» робіт у звіті Управління у справах архітектури за 1947 р. [9, арк. 78].

У підсумку, ми прийшли наступних висновків. Цілком ймовірно, що запровадження міських гербів у 1946–1947 рр. планувалось радянською владою для поглиблення ідеологічної роботи новими методами, збагативши область офіційної символіки ще одним елементом. При цьому міські герби мислились як «архітектурно-художні емблеми». Підчас розробки поставленого завдання дослідники «Діпромiста» скористались принципами, що існували у міській геральдиці Російської імперії – відбиття у системі позащитових прикрас положення міста в адміністративно-територіальному устрої. Складена таким чином схема, що отримала стисле вираження у листі до А. Х. Середи, відкривала можливість до запровадження уніфікованої системи міської геральдики. Ця можливість

використана не була, а розробки залишилися майже невідомими, що послужило однією з причин подальшої стихійності, характерної для герботворення в УРСР.

Список використаних джерел

1. Гречило А. Б. Документи про складання ескізів гербів міст Української РСР у повоєнний час // Україна в минулому. – Львів, 1996. – Вип.6. – С.214–216.
2. Гречило А. Б. Українська міська геральдика. – Київ, Львів: УГТ, 1998. – 192 с.
3. Земцов С. М. О гербе города // Декоративное искусство СССР. – 1961. – №1. – С.4–5.
4. Институт рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф.70. – Спр.550. – 1 арк.
5. О гербах губерний, областей, градоначальств, городов и посадов // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т.32. – №32037. – С.580–581.
6. Похлёбкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики. – М.: Международные отношения, 2001. – 560 с.
7. Савчук Ю. Неопублікований рукопис «Очерки истории городской геральдики на Украине» та його місце в історіографічній спадщині // П'ята наукова геральдична конференція (Львів, 10–11 листопада 1995 року). Зб. тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С.57–58.
8. ЦДАВО України. – Ф.4906. – Оп.1. – Спр.509. – 75 арк.
9. Там само. – Оп.1. – Спр.1346. – 91 арк.
10. Там само. – Оп.2. – Спр.63. – 32 арк.
11. Там само. – Оп.2. – Спр.64. – 52 арк.

References

1. G'rechylo A. B. Dokumenty pro skladannja eskiziv gerbiv mist Ukrai'ns'koi' RSR u povojennyj chas // Ukrai'na v mynulomu. – L'viv, 1996. – Vyp.6. – S.214–216.
2. G'rechylo A. B. Ukrai'ns'ka mis'ka gerald'yka. – Kyi'v, L'viv: UGT, 1998. – 192 s.
3. Zemcov S. M. O gerbe goroda // Dekorativnoe iskusstvo SSSR. – 1961. – №1. – S.4–5.
4. Instytut rukopysu NBU imeni V. I. Vernads'kogo. – F.70. – Spr.550. – 1 arkh.
5. O gerbah gubernij, oblastej, gradonachal'stv, gorodov i posadov // Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. – SPb., 1857. – T.32. – №32037. – S.580–581.
6. Pohljokhin V. V. Slovar' mezhdunarodnoj simvoliki i jemblematiki. – M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 2001. – 560 s.
7. Savchuk Ju. Neopublikovanyj rukopys «Ocherky ystoryy gorodskoj gerald'yky na Ukraine» ta jogo misce v istoriografichnij spadshhyni // P'jata naukova gerald'ychna konferencija (L'viv, 10–11 lystopada 1995 roku). Zb. tez povidomlen' ta dopovidej. – L'viv, 1995. – S.57–58.
8. CDAVO Ukrai'ny. – F.4906. – Op.1. – Spr.509. – 75 ark.
9. Tam samo. – Op.1. – Spr.1346. – 91 ark.
10. Tam samo. – Op.2. – Spr.63. – 32 ark.
11. Tam samo. – Op.2. – Spr.64. – 52 ark.

Yashchuk A. V., student of historical faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), ayashuk4@gmail.com

City heraldry Soviet Ukraine in the projects of the Office of the architecture of 1946–1947 (According TSDAVO Ukraine)

The article, based on archival documents of the Office of Architecture at the Council of Ministers of the USSR, reviewed projects heraldic 1946–1947. Revealed that the awakening of interest in the city heraldry falls on the early postwar years. This interest was based not on the symbolic meaning of the arms, and more for their aesthetic qualities. The process of training of researchers State Institute of Urban Design scientific basis for the revival of the Soviet Ukraine city emblems, including: information gathering, it's theoretical generalization and creating rules that had been developed new arms. The comparative characteristic with the principles adopted in the Russian Empire's urban heraldry and found similarities between them.

Keywords: heraldry, urban heraldry, coat of arms, creation coat of arms, UKSSR.

Ящук А. В., студент исторического факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), ayashuk4@gmail.com

Городская геральдика Советской Украины в проектах Управления по делам архитектуры 1946–1947 гг. (По материалам ЦДАВО Украины)

На основе архивных документов Управления по вопросам архитектуры при Совете Министров УССР, рассмотрено геральдические проекты 1946–1947 гг.

Выявлено, что пробуждение интереса к городской геральдике приходится на первые послевоенные годы. Этот интерес основывался не на символическом значении гербов, но в большей мере на их эстетических качествах. Рассмотрено процесс подготовки исследователями Государственного института проектирования городов научной основы для возрождения в советской Украине городских гербов, в частности: сбор информации, ее теоретическое обобщение и создание правил, по которым должны разрабатываться новые гербы. Проведена сравнительная характеристика с принципами, принятыми в городской геральдике Российской империи и обнаружены между ними общие черты.

Ключевые слова: геральдика, городская геральдика, герб, создание гербов, УССР.

* * *

УДК 94(Укр)/093

Лаврут О. О.,

кандидат історичних наук, доцент, в.о. ректора,
Донецький обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти (Україна, Слов'янськ),
lavrut.olga@gmail.com

НАВЧАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ УРСР В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940–х РР.

Друга половина 1940-х років стала нелегкою для українського народу. Важкі випробування повоснінних років відлунувалися у всі сфери життя. Не була виключенням освітньо-культурна сфера, яка майже вицвіт зруйнована. Процеси відновлення її – нелегкі. Поряд із людськими втратами додавалися зруйновані будівлі, відсутність певної бази. Одним із важливих питань залишалось навчальне забезпечення. Воно, в основному, було ліквідоване або спалюване в процесі воєнних дій. Перед урядом постала серйозна проблема: підняти ту матеріальну базу, яка збереглася і створити нову. З метою з'ясування нагальних потреб у навчальних закладах проводили певні розвідки, на основі чого складався перелік необхідного і надсилався вище. Теоретичні програм і на їх основі підручників, посібників та наочностей стало одним із пріоритетних. Це відбувалось у відповідних виданнях, котрі, фактично, монополізували цю діяльність, що було притаманне тій добі. Варіантність програмового забезпечення – майже відсутня.

На основі програм видавалось навчальне забезпечення. Термін їх видання та надсилання до закладів освіти були несвочасними. Тому, на початок навчального року не всі учні та педагоги забезпечувалися виданнями, що впливало на організацію та належну якість отримання освіти. Часто учні купували необхідне за коштів своїх батьків. З метою забезпечення «оновленою» за змістом навчальною літературою оголошували різноманітні конкурси. Це проходило на різних рівнях. Задля якісного змістового наповнення книг до їх творення запрошувалися відповідні фахівці.

Література іноземною мовою також адресувалась учнівству, проте її перелік був досить обмеженим. Важливим компонентом навчального процесу залишалось унаочнення матеріалу, який реалізовували через відповідні посібники.

Ключові слова: повоснінний, проблеми, навчання, забезпечення, підручник, посібник, рецензії, наочність.

Вагомим підґрунтям якісної освіти залишається видання та використання навчальних посібників. Вони відображають реальний стан розвитку різних галузей, основи яких починають вивчати у загальноосвітніх школах. Цікавим періодом є повоснінний. З одного боку, у цей час продовжували користуватися старими виданнями, з іншого – прагнули створити щось нове, сподіваючись на творчість, розкриття власного потенціалу. Саме на цьому періоді ми й зупиняємо власну увагу.

Аналізуючи роботи дослідників, ми умовно поділяємо їх на кілька груп. До першої відносимо ті, які стосувалися питань [1] освітнього розвитку [2]. До другої – життя учительства та їх забезпечення [3]. До третьої – матеріального становища [4]. Доробки присвячені джерелознавчому та історіографічному дослідженню підручників з різних дисциплін різних періодів. Автори звертали увагу на методологічному забезпеченні навчального процесу, вивчили різноманітні варіанти планування з навчальних дисциплін [5], структуру підручників та вплив їх на засвоєння програмового матеріалу учнями. Незначна кількість праць присвячена учнівству [6], у яких висвітлюється, в основному, деякі